

DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕAygül Hacıyeva¹
TÜRK İZAFƏTİ

Dilçilikdə elə problemlər var ki, dəfələrlə o məsələyə qayıdır, həmin obyekt barədə elmin inkişaf səviyyəsinə müvafiq olaraq yeni fikirlər deyilir, yeni yanaşmalar meydana gəlir. Belə problemlərdən biri də “Türk dillərində izafət” məsələsi ilə bağlıdır. “İzafət” dilçilik termini kimi ərəb və fars dillərinə aiddir. Həmin dillərin dil quruluşunun xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bu terminin türk dillərinin sintaksisinə gəlməsi müəyyən qədər də təbii haldır. Çünki Qərbi şərqşünasları ərəb, fars və türk dilini mükəmməl bilməyi birmənalı şəkildə vacib hesab edirdilər. Ona görə də bu xalqların bir tərəfdən iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrinin sıx olmasının həmin xalqların dillərinə təsiri, digər tərəfdən həmin dillərin elmi qrammatikalarının yazılmasında onlara məlum dil hadisələrini adlandırmaq üçün tanış terminlərdən istifadə etmə “izafət” termininin türk dillərinə aid qrammatika kitablarına yol açmağa imkan yaratmışdır. Məsələn, Mirzə Kazım bəy “Общая грамматика турецко-татарского языка” (6) kitabında söz birləşmələrindən danışarkən isimlər arasında sintaktik əlaqə tipləri kimi I,II və III izafət birləşmələrindən bəhs edir və bu terminin ərəb və fars dillərinə məxsus olmasını da xüsusi vurğulayır. O, xüsusi olaraq göstərir ki, türklər çox tez-tez fars izafətindən (ademi-xub, kitabı-merqut, Xaddam-azımyuş-şan) istifadə edir (6,368). M.Kazım bəy göstərir ki, iki şəxs və ya predmet arasında mənsubluq anlayışını bildirmək üçün iki isim və ya “adyektivləşmiş” isim arasındakı əlaqə “izafət” ilə ifadə olunur. Türklər digər Şərqi xalqlardan fərqli olaraq, fikirlərini “izafət” vasitəsi ilə ifadə etməyə üstünlük verirlər. Sonra davam edərək deyir ki, Avropalılar yaxşı səsləndiyi üçün fars izafətinə üstünlük verirlər. Buradan belə bir məntiqi nəticə alınır ki, M.Kazım bəy fars dilinə məxsus izafətlə türk izafətini fərqləndirir. Həm də bu fərqi fars və türk dillərində “izafət” termini altında izah edir(6,375). Qeyd olunan dillərin təsiri kontekstində isə izafət tərkibli söz birləşmələrinin Azərbaycan dilinə gəlməsi klassik ədəbiyyatımızda dərin izlərini bir müddət qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu səbəbdən də poeziyamızda klassik şeir ənənəsindən danışarkən fars dilinin dilimizə təsiri, o cümlədən fars dilinə məxsus “izafət birləşmələri”ndən bəhs etməli oluruq. Fars dili türk dillərindən fərqli dil quruluşuna malikdir, ona görə də bu dillərdə izafətin formal əlamətləri də fərqlidir. Ancaq izafət anlayışının bu dillərdə ifadə etdiyi mənanın açıqlanması həmin anlayışın mahiyyətini dərk etməyə imkan yaradır. S.N.İvanov qədim özbək dilinin materiallarından çıxış edərək göstərir ki, izafət türk dillərində isimlərə aid ümumi xüsusiyyətdir. O, konkret və ya mücərrəd predmetliliyi, yəni hansısa sinfə aid konkret predmeti və ya predmetlər sinfini ifadə edir(3). N.Z.Hacıyeva isə izafəti türk dilləri materialları əsasında tarixi sintaksis aspektdə öyrənməyi qrammatik və məntiqi nöqtəyi-nəzərdən vacib hesab edir. O, digər tərəfdən izafət konstruksiyasının törəməsi səbəblərini araşdırmağı və onların hər növünün funksional və semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyi vacib vəzifə kimi qarşıya qoyur. Türkologiyada izafət haqqında çox mükəmməl tədqiqatlar vardır:(8);(9);(7);(4);(2.165-177);(2) və s. Mahiyyəti etibarlı ilə, izafət sintaktik kateqoriya olmaqla predmetə aid əlamətin (isim), predmetlərarası münasibətlərin (iki ismin) sintaktik yolla ifadəsinə xidmət edir. Predmetlərarası münasibətlər deyəndə konkret və mücərrəd isimlərin arasında olan mənsubluq münasibətlərinin atributiv ifadəsi nəzərdə tutulur; buraya şəxslər, konkret və mücərrəd predmetlər aiddir. Məsələn ondadır ki, bu xüsusiyyət “izafət”in məxsus olduğu mənba dildə, eləcə də türk dillərində də bu xüsusiyyət formal cəhətdən morfoloji ifadə aspektində fərqlənsələr də, məzmun baxımından bir nöqtədə kəşifdir. Buna baxmayaraq, V.Q.Quzeyv və D.S.Nasilov izafəti Avropa dillərindəki “приложения”dan fərqləndirir. Bir maraqlı məqam da A.N.Kononovun izafətlə I növ təyini söz birləşmələrinin genezisi baxımından fərqli olduğunu qeyd etməsidir. Bu, I növ təyini söz birləşmələri ilə “izafət”in ayrı-ayrı dil quruluşuna malik dilin öz qanunları çərçivəsində formalaşması ilə bağlıdır; onların hər birinin özünəməxsus inkişaf yolu vardır. Bu fakt “izafət”lə təyini söz birləşmələrinin əsas fərqlərindən biridir. Türk dillərində bu terminin geniş miqyasda işlənilməsi əsas olaraq XX əsrin 50-60-cı illərinə təsadüf etsə də, bu ənənə sonralar müəyyən qədər zəifləmiş, lakin müasir dövrdə bəzi türk dillərində canlanmağa başlamışdır. Bunun da əsas səbəblərindən biri ərəb və fars “izafət”indən türk izafətini fərqləndirmə cəhdləri olmuşdur: izafəti təyini söz birləşmələrinin təzahürlərindən biri hesab etmək olar. İki isim arasındakı izafət münasibətlərini çoxlu sintaktik kateqoriyaların anlaşılması üçün açar kimi götürmək olar. Türkoloji tədqiqatlarda izafətin öyrənilməsinə az diqqət verilməmişdir. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, türk izafətinin təbiəti lazımi qədər açılmamışdır. Sintaktik münasibətlərin bu tipinin xüsusiyyətləri nəinki onun başqa atributiv münasibətlər çərçivəsindən çıxan özəl təbiətində müşahidə olunur, həm də onun ayrı-ayrı türk dillərindəki qeyri-standart təzahüründə görünür. Türk dillərində izafətin yaranması onların tipoloji quruluşu ilə əlaqədardır. Bütün təyini qruplarda olduğu kimi, izafət türk dillərində aqlütinativ quruluşun söz sırası qaydası əsasında qurulur: “təyin+təyin olunan”. İzafəti adi söz birləşmə tiplərindən dəqiq ayırmaq üçün onun məzmun tərəfi müəyyən olunmalıdır. İzafət elə təyini qrupdur ki, burada isimlə ifadə olunan əsas üzv başqa predmetə ya mənsubiyyətə görə, ya da müxtəlif münasibətlər baxımından müəyyənləşir(1,333). Göründüyü kimi, B.Serebrennikov və N.Hacıyeva türk dillərində izafəti səciyyələndirərkən onun iltisacı quruluşlu dillərin qanunauyğunluqlarına uyğun meydana gəldiyini xüsusi olaraq vurğulayır və “türk izafəti” terminini işlədir. Onu da qeyd edək ki, “izafət” termini semit, fin-ıqor (udmurd və macar dilini çıxmaqla), ivrit və bir zamanlar rus dillərində də işlənilmişdir. “İzafət” termini türk dillərində iki aspektdə nəzərdən keçirilə bilər: 1. Ərəb və fars dillərinə aid strukturda özünü göstərən (flektiv dil quruluşuna məxsus); 2. Türk dil quruluşuna aid, semantik baxımdan mənba dildəki izafətə ekvivalent olan. Bizim şərhimizdə “fars izafəti”nə ekvivalent olan “türk izafəti”ndən bəhs olunacaq. Qeyd olunan nüanslar fərqli məqamları əks etdirir. Bu xüsusiyyət türk və fars izafətini fərqləndirməyi tələb edir:

1. I növ türk izafətində tərəflər bu sintaktik konstruksiyanın formalaşması üçün heç bir morfoloji vahid qəbul etmir; təyin və təyinolunan struktura malikdir. Amma ərəb və fars dillərində isə bu sözlərin birləşməsi üçün enklitik göstəriciyə ehtiyac var.

2. Türk izafəti genezis baxımından ərəb və fars izafətindən fərqlənir. Bunlardan I növ daha qədim tarixə malikdir, II və III növ üçün baza rolunu oynamışdır. B.Serebrennikov qeyd edir ki, I növ izafətin birinci konstruksiyasında güclü adyektivləşmə baş verəndə I növ təyini söz birləşməsi II növə keçir(1,333). II növdə də müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışının ifadəsinə görə, diferensiallaşma gedəndə, ondan da III növ formalaşmışdır.

3. Türk dillərində izafətin üç növü müəyyənləşdirildiyi halda (I,II,III növ təyini söz birləşmələri), qeyd olunan mənşə dillərdə (fars) bir tipi var(14,82);

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsinin baş elmi işçi

4. Fars izafəti türk izafətindən fərqli olaraq, daha çox silsilə birləşmələr yaratmağa meyillidir.

Ümumi cəhətlərinə gəldikdə isə:

1. Hər iki formada izafət sahiblik-mənsubluq (həm konkret, həm də geniş mənada) münasibətlərinin atributiv bazası üzərində qurulur;

2. Hər ikisində (Azərbaycan dilində I növ istisna olmaqla) bu sintaktik konstruksiyanın qurulması üçün morfoloji vasitələr iştirak edir;

3. Hər ikisində leksikləşmə (mürəkkəb söz yaratmaq) hadisəsi mövcuddur.

Ümumiyyətlə klassik Azərbaycan ədəbiyyatında fars izafəti ilə türk izafəti paralel olaraq işlənmişdir. Xüsusən bu, Ruhi Bağdadinin "Divan"ında özünü daha qabarıq göstərir. Bununla bağlı elə məqamlara da rast gəlinir ki, qəzəldə işlənən izafət ancaq "türk izafəti"dir, yəni bizim müasir anlamdakı təyini söz birləşmələridir.

Türk dillərində izafətin işlənmə və ya aktivlik dərəcəsi fərqlidir. Məsələn, qumuq və çuvaş dillərində II növ izafət demək olar ki, işlənilir, onun yerinə I növ işlənilir; hətta mütəxəssislər bu fikirdədirlər ki, qumuq dilində I və II növ izafət arasında hədd qoymaq belə çətinidir. Buna görə də onlar belə hesab edir ki, II növ izafət bu dilə yazılı dildən gəlmişdir. Son dövrlərdə "izafət" termini tatar dilində işlənmə funksiyasını aktivləşdirmişdir. Məsələn:

" M.З.Закиев рассматривает татарские именные словосочетания на примере турецкого изафета (5,169). Термин «изафет» заимствован тюркологами из арабского языкознания, где им обозначались определительно-притяжательные конструкции. Изафет, как грамматическое явление татарского языка, начинает рассматриваться в учебной литературе с 2000 года" (10);(12);(13).

və ya: Qaraçay-balkar dilində mənsubiyyət kateqoriyasından danışıq üçün onun üç növü qeyd olunur və morfosintaktik vasitələrlə yaranan söz birləşməsinin III növ izafət formasında olduğunu qeyd edir(11).

Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyət digər türk dillərində müşahidə olunmasına baxmayaraq, müasir Azərbaycan dilində "izafət" termini işlənilir, "təyini söz birləşmələri" termini işlənilir. Zənnimizcə, nəzəri dilçilikdə işlənilən bu termin daha məqbuldur və Azərbaycan dilində haqqında danışılan sintaktik vahidlərin mahiyyətini tam əks etdirir.

Nəticə etibarilə qeyd olunmalıdır ki, "izafət" termini türkologiyaya şərqsünaslıqdan gəlmişdir, "türk izafəti" isə mənəb dillərdəkindən fərqli olaraq, türk dil quruluşunun xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir, struktur cəhətdən fars və ərəb izafətlərindən fərqlənir və nəzəri dilçilikdəki təyini söz birləşmələrinə uyğundur. Azərbaycan dilçiliyində həmin terminin əvəzinə "təyini söz birləşmələri"ndən istifadə olunması hər cəhətdən üstünlüyə malikdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Boris Aleksandroviç Serebrennikov, Ninel Zeynal qızı Nacıyeva. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı, "Səda", 2002

2. Боровков А.К. О природе турецкого изафета. сб. "Академия наук СССР академику Н.Я.Марты", JL, 1935

3. Гузев В.Г. Насилов Д.М. О соотношении типов изафета в турецком языке: www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/.../ppipiknv_8_1972_50_guzev_nasilov.pdf

4. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. К.1960

5. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань Изд. КГУ 1963

6. Казем-Бек М.А. "Общая грамматика турецко-татарского языка". Казань, 1846

7. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка. М.-Л. Изд-во АН СССР, 1941; М.-Л., 1956

8. Гаджиева Н.З. Природа изафета в тюркских языках. "Советская тюркология". 1970, № 2

9. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. М.-Л., 1957

10. Сафиуллина Ф. С., Фатхуллова К. С. «Учебник татарского языка для 10 класса», 2000, 2005, 2006, 2012

11. Хубиева Танзиля Магомедовна. Категория принадлежности в карачаево-балкарском языке. Карачаевск, 2005

12. Шарафутдинова Рузиля Талгатовна "Изафетные конструкции в татарском языке". Современный мусульманский мир > №1 / 2018

13. Юсупов Махамат. Типы изафетных конструкций в прозаических произведениях Алишера Навои. Ташкент, 1984

14. Hatemi N. Fars dili. BDU Şərqsünaslıq fakültəsinin II kurs tələbələri üçün dərslik. Bakı, Yazıçı, 1986

Açar sözlər: klassik ədəbiyyat, izafət, ərəb, fars, türk, təyini söz birləşmələri, ekvivalent.

Key words: classical philology, izafet, Arabic, Persian, Turkish, the definitive phrases, equivalent.

Ключевые слова: классическая литература, изафет, арабский, персидский, турецкий, определительное словосочетание, эквивалент.

XÜLASƏ

Məqalə mənzəcə ərəb və fars dillərinə məxsus olan "izafət" termininin türk dillərinin qrammatika kitablarında "türk izafəti" adı altında (təyini söz birləşmələrinə ekvivalent) alimlərin kimi işlənilməsi probleminə həsr olunub. M.Kazım bəyin "Общая грамматика турецко-татарского языка (Казань 1846) kitabında "izafət" termininin ərəb və fars dillərindən gəlməsi məsələsi və XX əsrin 50-60-cı illərində bir sıra görkəmli türkoloqların monoqrafik tədqiqatlarında həmin terminin özünə yer alması, son dövrlərdə isə bir sıra türk dillərində bu terminin canlanması, eləcə də "türk izafəti" termininin mahiyyəti və mənəb dillərdəki "izafət"dən fərqi və oxşar təfərrüatları məqalədə şərh olunmuşdur. Azərbaycan, türk və digər türk dillərinə aid müasir qrammatika kitablarında "izafət" əvəzinə nəzəri dilçilikdə mövcud olan "söz birləşmələri" termininin işlənilməsi məqalədə elmi təhlilini tapmışdır.

РЕЗЮМЕ

Турецкий изафет

Статья посвящена использованию и восприятию термина «Турецкий изафет» (сочетание определяемого с постпозитивным определением – эквивалент определительного словосочетания) в учебниках грамматики тюркских языков. Это и книга Мирзы Кязимбека «Общая грамматика тюрко-татарского языка» (Казань, 1846 года), где автор касается вопроса этимологии термина «изафет», который восходит к арабскому и персидскому языкам; и факт о том, что этот термин в 1950–60-е годы используется в монографиях ряда выдающихся тюркологов, и а в последние годы в ряде тюркских языков приобретает особую популярность. В процессе популяризации суть термина «турецкий изафет», естественно, приобретает новые оттенки, и в той или иной степени дистанцируется от первоначального значения. В современных учебниках грамматики азербайджанского, турецкого и других тюркских языков вместо слова «изафет» предпочтение отдается термину эквивалентному термину "söz birləşmələri" (словосочетания).

Данное исследование поэтапно анализирует установление этого термина в науке.